

Ірина Мельник (м. Луцьк)

ВІДПРИКМЕТНИКОВА ДІЄСЛІВНА МОРФОЛОГІЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ

У статті досліджено відприкметникову дієслівну морфологічну транспозицію, зокрема з'ясовано причини можливості/ неможливості морфологічного завершення відприкметникової синтаксичної вербалізації, схарактеризовано семантичні групи відприкметникових транспозитів, визначено ступені продуктивності дієслівних словотворчих афіксів.

Ключові слова: транспозиція, транспозит, вербалізація, прикметник, дієслово.

У дослідженнях функційно-категорійної граматики сьогодні чільне місце посіли студії, присвячені проблемам транспозиції¹. Питання частиномовної транспозиції в сучасній лінгвоукраїністиці активно опрацьовують І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, А.Ю. Габай [4; 6-8; 12-15; 17-19; 10] та ін. У традиційному українському мовознавстві і до І.Р. Вихованця досліджували частиномовні переходи, проте науковець першим запропонував викінчену систему вивчення транспозиції на тлі гетерогенної частиномовної класифікації, що уможливило виділення трьох ступенів переходу в системі частин мови – синтаксичний, морфологічний і семантичний. На сучасному етапі розвитку української лінгвістики тлумачення транспозиції, запропоноване І.Р. Вихованцем, залишається пріоритетним і вимагає поглиблення на матеріалі сучасної української літературної мови. На сьогодні в україністиці немає спеціальних праць, присвячених цілісному вивченню відприкметникової дієслівної морфологічної транспозиції. У зв'язку з цим обрана нами тема є актуальною і потребує системного висвітлення. У пропонованій студії ставимо

¹ Відповідно до типів граматичних одиниць або категорій, що зазнають транспозиційних перетворень, прийнято розрізняти три основні різновиди транспозицій: 1) реченнєві транспозиції; 2) частиномовні транспозиції; 3) графемні транспозиції. Усередині цих різновидів науковці здійснюють подальший розподіл транспозицій [6: 58]

за мету комплексно дослідити відприкметникову дієслівну морфологічну транспозицію на матеріалі сучасної української літературної мови. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати причини можливості/неможливості морфологічного завершення відприкметникової синтаксичної вербалізації; 2) вирізнити і схарактеризувати семантичні групи відприкметникових синтаксичних транспозитів, що забезпечують регулярність морфологічного ступеня переходу в дієслово; 3) простежити специфіку творення дієслівних морфологічних транспозитів від синтаксичних аналітичних дієслів із семантикою набуття, становлення власне-ознаки у звичайному та збільшеному вияві; 4) визначити ступені продуктивності словотворчих афіксів – регуляторів морфологічного завершення відприкметникової вербалізації; 5) виявити та проаналізувати специфічно українські суфікси у відприкметникових дієсловах.

Частиномовні транспозиції зумовлюють неповні та повні переходи слів з одного лексико-граматичного класу до іншого. За неповної, або синтаксичної, транспозиції відбуваються зміни лише формально-граматичної функції вихідного слова без зміни його морфологічного статусу. Повна, або морфологічна, транспозиція пов'язана з утворенням слова іншого морфологічного класу [11: 519]. Відповідно до п'ятикомпонентної системи частин мови та залежно від частини мови, в яку синтаксично чи морфологічно переходить те чи те слово, прийнято розрізняти п'ять типів транспозицій: субстантивізацію (перехід в іменник), вербалізацію (перехід у дієслово); ад'єктивізацію (перехід у прикметник); адвербіалізацію (перехід у прислівник) і

нумералізацію (перехід у числівник) [8: 28]. Представлені типи транспозицій ґрунтуються на певному вихідному фонді частиномовних одиниць. Це дозволяє в сукупності п'ятьох типів транспозицій цілісно досліджувати відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відприслівникові та відчислівникові їхні підтипи. Мовознавці розрізняють три важливі складники транспозицій: транспоноване, транспозит і транспозитор. Слово, яке підлягає транспозиції, вважають транспонованим. Слово, що з'явилося внаслідок транспозиції, називають транспозитом. Граматичний елемент, який переводить транспоноване в транспозит, отримав назву транспозитор [6: 59; 11: 519]

Під впливом функційних потреб може відбуватися транспозиція однієї частини мови в іншу [8: 26; 26: 378]. У проблематиці міжчастиномовних переходів важливе місце відведено дієслівній транспозиції. Перехід інших лексико-граматичних класів слів у дієслова розглядаємо як двоступеневий процес, що реалізується на синтаксичному та морфологічному мовних рівнях. Із синтаксичною транспозицією пов'язуємо початок частиномовного переходу, за якого відбувається переміщення прикметника у вторинну, присудкову, позицію зі збереженням ознак вихідної частини мови. Морфологічну транспозицію вважаємо вищим порівняно із синтаксичним ступенем переходу прикметників у сферу дієслів, за якого вторинні формально- і семантико-граматичні функції транспонованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони поширюються. У межах морфологічного вирізняємо семантичний ступінь, що можливий лише за глибшої зміни лексичного значення морфологічного транспозита.

Зміни формально-синтаксичної функції, які мають здатність до морфологічного закріплення, І.Р. Вихованець називає морфологізованими синтаксичними змінами і розподіляє на два різновиди: а) неповні морфологізовані зміни, оформлені засобами вихідної частини мови, – це зміни першого (початкового) порядку; б) повні морфологізовані зміни, оформлені засобами частини мови, в яку переходить відповідне слово, – це зміни другого (завершального) порядку [4: 20-21; 8: 26].

Співвідношення повної і неповної морфологізації синтаксичної позиції в межах кожного частиномовного переходу різне. Для морфологічного ступеня відприкметникової вербалізації характерні тільки повні морфологізовані зміни. На відміну від іменника морфологічний перехід прикметника в дієслово відбувається більш регулярно. Це зумовлено, очевидно, тим, що прикметники з-поміж інших частин мови найбільш зближені з дієсловами семантично. «Спільним для дієслова та прикметника, – наголошував І.К. Кучеренко, – є те, що обидві ці частини мови виражають відповідно дію і якість-властивість у віднесенні їх до предмета, у їх належності предметові» [21: 309–310]. Семантичну близькість дієслова і прикметника помітив ще О.О. Пешковський. Дослідник із цього приводу зазначав: «...І прикметник, і дієслово можуть бути в одному пункті об'єднані один із одним і разом протиставлені іменникові: і чорний, і чорніє позначали для нас щось несамостійне, щось таке, що відсилає нашу думку на пошуки того, що чорне й що чорніє, – іншими словами на пошуки іменника. Але іменник означає предмет. Значить, і прикметник, і дієслово означають те, що ми приписуємо предметам. А предметам ми

приписуємо, звичайно, їхні ознаки. Це і є найзагальнішим значенням обох цих частин мови» [24: 75]. Проте спільність ця не означає їхньої абсолютної тотожності: дієслово і прикметник виражають ознаки, які «повністю відмінні одна від одної» [24: 75], дієслівні ознаки, «створювані діяльністю предмета», а прикметникові ознаки, «закладені в природі предмета» [24: 84].

Більшість вербалізованих прикметників уподібнюється до дієслів лише синтаксично. Порівняно із синтаксизацією відприкметникова морфологізація дієслівної позиції менш продуктивна [4: 119]. Відприкметникові синтаксичні дієслова із семантикою набуття, становлення власне-ознаки, яка може реалізуватися у звичайному або збільшеному вияві, за певних умов перетворюються на морфологічні дієслова. Морфологічний ступінь відприкметникової вербалізації стає можливим завдяки формально-граматичному закріпленню прикметника у вторинній, присудковій, позиції. Вихідною одиницею для морфологічного ступеня переходу прикметника в дієслово є синтаксична аналітична форма «аналітична синтаксична морфема-напівзв'язка + прикметник», яка, закріплюючись у дієслівній позиції, морфологізується, тобто набуває граматичної процесуальності. Морфологізація відприкметникових синтаксичних дієслівних транспозитів стає можливою за використання суфіксів *-і-*, *-ну-* та *-а-*, які в модифікованому вигляді заступають у структурі морфологічних транспозитів граматично та частково семантично навантажений компонент базової аналітичної предикатної одиниці [4: 117; 12: 125], пор.: *Восени і горобець стає багатий* (Укр. прислів'я) і *Восени і горобець багатіє; Вони (хмари) поволі тухнуть, робляться блідими,*

підносяться вище і Вони (хмари) поволі тухнуть, бліднуть, підносяться вище ... (У.Самчук); Небо тремтить і глибишим стає щоразу ... (О.Гончар) і Небо тремтить і глибшає щоразу. Отже, формально-граматичними еквівалентами аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок **ставати, робитися** виступають здебільшого суфікси **-і-, -ну-** та **-а-**, вживання яких зумовлено значенням і структурою вихідних прикметників. Утворене внаслідок морфологізації дієслово конденсує в собі дієслівні категорії – насамперед часу, способу і виду, – модифікуючи при цьому вихідну семантику якісного стану.

Якісні прикметники стали дериваційною базою двох різновидів дієслів: 1) дієслів, які утворилися від нейтральних щодо прикметникових ступенів порівняння форм; 2) дієслів, що сформувалися на основі прикметникових форм вищого ступеня порівняння², пор.: Повітря стає теплим → тепліє і Повітря стає теплішим → теплішає; Хліб стає черствим → черствіє і Хліб стає черствішим → черствішає.

Перший різновид дієслівних морфологічних транспозитів досить активно поповнюється за рахунок якісних прикметників на позначення кольору, загальної кольорової структури: **багровий – багровіти, білий – біліти, блакитний – блакитніти, жовтий – жовтіти, зелений – зеленіти, рожевий – рожевіти, рудий – рудіти, рябий – рябіти, світлий – світліти, сивий – сивіти, синій – синіти, сірий – сіріти, темний – темніти, червоний – червоніти, чорний – чорніти** тощо. Здатність до перетворення на морфологічні дієслова виявляють також інші семантичні групи прикметників,

² У лінгвоукраїністиці словотвір відприкметникових дієслів був у центрі досліджень Л.А. Юрчук, Т.М. Возного, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенської [27; 9; 20; 16].

що здебільшого позначають: 1) зовнішні ознаки людей, предметів: **блідий** – **бліднути**, **рум'яний** – **рум'яніти**, **товстий** – **товстіти**, **худий** – **худнути**, **яскравий** – **яскравіти** і под.; 2) фізичні властивості, вади людей: **безсилий** – **безсиліти**, **слабий** – **слабіти** (і **слабнути**), **тверезий** – **тверезіти**, **хворий** – **хворіти**, **кульгавий** – **кульгавіти** тощо; 3) їхній емоційно-психічний стан: **веселий** – **веселіти**, **радий** – **радіти**, **смирний** – **смирніти**, **шалений** – **шаленіти** і т. д.; 4) вдачу, характер людей: **грубий** – **грубіти**, **добрий** – **добріти** (розм.), **злий** – **зліти** (розм.), **лагідний** – **лагідніти**, **ледачий** – **ледачіти** (розм.) тощо; 5) їхні інтелектуальні спроможності: **дурний** – **дурніти**, **мудрий** – **мудріти**, **розумний** – **розумніти** і под.; 6) вік: **молодий** – **молодіти**, **старий** – **старіти** тощо 7) матеріальний достаток людей, їхній внутрішній світ, а також достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: **багатий** – **багатіти**, **бідний** – **бідніти**, **заможний** – **заможніти**, **убогий** – **убожіти** та ін.; 8) фізичні та структурні властивості предметів, їхні ціннісні характеристики: **густий** – **густіти** (і **гуснути**), **дешевий** – **дешевіти**, **міцний** – **міцніти**, **твердий** – **твердіти** (і **тверднути**), **шершавий** – **шершавіти** тощо; 9) ознаки, що сприймаються органами чуття: **гучний** – **гучніти**, **духмяний** – **духмяніти**, **студений** – **студеніти**, **теплий** – **тепліти**, **холодний** – **холодніти** (розм.) і т. д.; 10) розмір, форму, вагу, обсяг та ін.: **високий** – **височіти**, **круглий** – **кругліти**, **малий** – **маліти**, **мізерний** – **мізерніти** (розм.) **мілкий** – **міліти** та ін. 11) смакові особливості: **гіркий** – **гіркнути**, **кислий** – **кисліти** і под.³, напр.: *(Князь) відчував, як старіє не*

³ Пор. семантичну класифікацію відприкметникових дієслів, запропоновану Т.М. Возним. Учений розподілив відприкметникові дієслова на три великі семантичні групи: 1) дієслова зі значенням зміни стану чи

роками, а днями ... (П.Загребельний); *Людина міцна, поки молода, а потім слабне, хиріє і вмирає* (Р.Іваничук); *Мужніє Володимир!* (В.Малик); *Як голова сивіє, то чоловік мудріє* (Укр. прислів'я); – *А я хворію* далі, і нога не дає мені ходити, – мовив Антось ... (О.Іваненко); *На сході поволі блідло небо* (Григорій Тютюнник); *Коні стомилися, почали худнути* (В.Малик); *Мороз кріпне, лід товстіє* (Укр. прислів'я).

Більшість якісних прикметників, розподіл яких здійснено на двадцять шість семантичних груп [23; 31-34], залишається на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів. І лише частина вербалізованих прикметників, що належать до дванадцяти зі схарактеризованих вище семантичних груп, виявляють здатність до морфологізації. Як бачимо, морфологічне завершення відприкметникової дієслівної транспозиції має вибірковий характер. Його нерегулярність, на нашу думку, зумовлена, по-перше, особливостями семантики і структури вихідних прикметників, по-друге, обмеженим складом словотворчих засобів. Серед афіксальних засобів особливу продуктивність виявляє суфікс *-і-*, який може поєднуватися із широким колом твірних прикметникових основ як непохідних, так і похідних (близько 200 прикметників) [16: 44; 15: 360]. Відприкметникові дієслова із суфіксом *-і-* передають набування певного якісного стану, тобто тих якісних ознак, які названі твірними прикметниковими основами. В історії мовознавчої науки представлені різні погляди на семантику цих дієслів. На думку деяких учених,

перебування у стані, що сприймається органами відчуття; 2) дієслова зі значенням зміни матеріального або фізичного стану; 3) дієслова, що вказують на зміну внутрішнього стану істот. У складі кожної семантичної групи науковець вирізняє ще ряд підгруп [9: 126-131]. Семантичні особливості відприкметникових дієслів також вивчали Г. Павський, В. Богородицький, В.М. Русанівський, Л.А. Юрчук, І.Р.Вихованець, К.Г. Городенська [22; 1; 25; 27; 4; 16].

такі дієслова означають лише перехід до стану, визначеного твірною прикметниковою основою. Тому у лінгвістичній літературі їх навіть кваліфікували як «починальні» [2: 71]. Інші дослідники дотримувалися думки, що ці дієслова «означають не тільки прийняття нової якості й перехід до певного стану, а й перебування в ньому та поступове збільшення якостей» [22: 64-65]. Зауважимо, що термін «починальні» не зовсім точно передає зміст дієслів прикметникового походження із суфіксом *-i-*, тому що, за слушним зауваженням В. Богородицького, вони виражають не початок дії, а процес набуття якості, названої твірною прикметниковою основою [1, 188].

Нижчу продуктивність мають дієслівні морфологічні транспозити із суфіксом *-ну-*, що поєднуються лише з непохідними прикметниковими основами, яких налічується в українській мові 16 [27: 189; 16: 45; 15: 360], напр.: **бліднути, вологнути, гіркнути, гладнути, глухнути, м'якнути, слабнути, сліпнути, тверднути, тихнути, худнути** і под. Ці дієслова переважно виражають перехід до стану, визначеного твірною прикметниковою основою. Суфікс *-ну-* тут можна розглядати як синонім до суфікса *-i-*, що підтверджує можливість творення дієслів з обома суфіксами від тих самих прикметникових основ з однаковою семантикою, напр.: **тверднути** і **твердіти** від *твердий*; **слабнути** і **слабіти** від *слабий*; **гуснути** і **густіти** від *густий* і под.

Потенційну здатність до перетворення на дієслова виявляють також слова, що належать до периферії якісних прикметників. Ці прикметники подібно до відносних прикметників утворені від іменників конкретної

семантики, проте їхні суфікси, крім граматичної ролі, характеризуються лексико-семантичним навантаженням і передають власне-ознаку. Твірними тут найчастіше виступають прикметники із суфіксами **-ав-** (**яв-**), **-ив-**, **-ат-**, які у поєднанні з дієслівним суфіксом **-і-** означають «покриватися тим, на що вказує твірна основа», напр.: **волохатіти, кучерявіти, пліснявіти, прищавіти, червивіти** і под. В українській мові таких відприкметникових дієслів налічується близько 20 [9: 132].

У сучасній українській мові набули поширення відприкметникові дієслівні транспозити, що виражають перехід об'єкта, зумовлений хімічними або фізичними процесами, до певного стану, визначеного твірною прикметниковою основою, напр.: **дерев'яніти, крижаніти, порохнявіти, роговіти, кам'яніти, олов'яніти** тощо.

Невелику з кількісного погляду групу становлять відприкметникові дієслова із суфіксом **-ува-**, що здебільшого вживаються із семантикою «виявляти такі риси характеру, внутрішні якості, на які вказує прикметникова твірна основа» або «перебувати в стані, названому твірною основою», напр.: **гордувати, лютувати, мудрувати, пильнувати, хитрувати; німувати, пустувати, слабувати, хворувати**. Деякі дослідники зазначають, що дієслова із суфіксом **-ува-** в сучасній українській мові витісняються дієсловами із суфіксом **-и-** (пор.: **хитрувати – хитрити**) [27, 190].

Під впливом російської в українській мові з'явилася низка дієслів із суфіксом **-ича-**, які мають значення «виявляти ознаки та властивості, визначувані твірною прикметниковою основою», напр.: **великодушничати,**

делікатничати, інтимничати, манірничати, свавільничати, простодушничати, скромничати, фамільярничати і под. У зв'язку з тим, що словотвірний тип дієслів із зазначеним суфіксом утворюються переважно від прикметників на позначення характеру людини, особливостей її вдачі, його продуктивність обмежена [27, 190].

Для граматичної структури української мови характерні корелятивні пари синтаксичних дієслів із морфологічними дієсловами, пор.: *Невже вона (Туреччина) перед неминучістю смерті стає байдужою до того, що було окрасою її молодості?* і *Невже вона (Туреччина) ... перед неминучістю смерті байдужіє до того, що було окрасою її молодості?* (Р.Іваничук); *Від науки стають міцними руки* і *Від науки міцніють руки* (Укр. прислів'я). Проте це насамперед стосується непохідних відприкметникових синтаксичних транспозитів, що належать до дванадцяти зі схарактеризованих вище семантичних груп. Більшість похідних вербалізованих прикметників, які входять до аналізованих семантичних груп, а також прикметники інших семантичних груп таких корелятивних пар не утворюють, а залишаються лише на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів, напр.: *... нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ* (О.Гончар); *Місток вузький над потічком* (Л.Костенко); *Потім вона (людина) ... стає дивно неповороткою у рухах і вчинках* (П.Загребельний); *... воно (обличчя) знову стає по-дитячому простим і довірливим* (Мушкетик); *... від цього ти стаєш мовби святою* (П.Загребельний). У відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитах дієслівні категорії – часу, способу та виду –

виражають аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки, відповідні ж відприкметникові дієслівні морфологічні транспозити цієї категорії реалізують переважно власним фонемним складом, пор.: *Хто ж хоче від зла втекти, той стає убогим* і *Хто ж хоче від зла втекти, той убожіє* ... (В.Шевчук); *З'явилося відчуття, що стає старий*, лякався, що не зобачить довершеної церкви святої Софії – головної справи свого життя і *З'явилося відчуття, що старіє*, лякався, що не зобачить довершеної церкви святої Софії – головної справи свого життя ... (П.Загребельний).

Для слів, які зазнали морфологічного ступеня вербалізації, характерні ті ж самі валентні спроможності, що й для вихідних синтаксичних дієслів. Якщо вихідний предикат у семантико-синтаксичній структурі речення належить до одновалентних сполук, то й валентність похідного предиката переважно обмежена одним залежним компонентом; якщо ж вихідний предикат у певному значенні є двовалентним, то здатність до двовалентності виявляє і похідний предикат, пор.: *Ти стаєш блідим* і *Ти бліднеш* ... (Леся Українка); *Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить – постаріла вона і збирається в дорогу на той світ* (Р.Іваничук) і *Адже коли мати байдужіє до дітей і внуків, значить – постаріла вона і збирається в дорогу на той світ*. Як бачимо, відприкметникові морфологічні транспозити найчастіше поєднуються з одним залежним лівобічним компонентом – суб'єктом, напр.: *Василина старіла* (Б.Харчук); *Барва неба темніє* (У.Самчук); *Листя на деревах від нього (диму) жовтіє* (О.Гончар). І лише частина морфологічних транспозитів у певному контексті, крім лівобічної позиції суб'єкта, відкриває

правобічну позицію об'єкта, що має переважно факультативний вияв, напр.: *Родючий баштан жовтіє динями* (Марко Вовчок); *(Свічечка) синів кунтушем у сідлі* (М.Вінграновський); ... *за вутлими плечима аги Аббас червонів бровами і бородою* (М.Вінграновський). Лексично виражаючись, факультативна синтаксема найчастіше звужує семантику аналізованих транспозитів, нульове вираження факультативного компонента робить його семантику ємнішою.

Другий різновид дієслів сформований на основі ступеньованих прикметників. У граматичній структурі української мови здатність до утворення дієслівних морфологічних транспозитів виявляють не всі ступеньовані прикметники, а лише ті з них, котрі вказують на вищий ступінь порівняння синтетично, за допомогою синтетичних словотворчих афіксів *-іш-*, *-ш-*, або аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми *більш*. Такі відприкметникові дієслова вживаються зі значенням «робитися, ставати щодо якості властивості таким, як визначено прикметниковою основою». Дієслівні морфологічні транспозити зі значенням набуття ознаки в більшому ступені її вияву утворюються від прикметникових компаративів, які об'єднуються переважно в такі ж семантичні групи, що й неступеньовані прикметники, і позначають: 1) колір, загальну кольорову структуру: **біліший** – **білішати**, **жовтіший** – **жовтішати**, **зеленіший** – **зеленішати**, **чорніший** – **чорнішати** тощо. 2) зовнішні ознаки людей, предметів: **повніший** – **повнішати**, **товстіший** – **товстішати**, **тьмяніший** – **тьмянішати**, **яскравіший** – **яскравішати** і под.; 3) фізичні властивості людей: **слабіший** –

слабішати, тверезіший – тверезішати тощо; 4) їхній емоційно-психічний стан: **бадьоріший – бадьорішати, веселіший – веселішати, жвавіший – жвавішати, смирніший – смирнішати** і т. д.; 5) вдачу, характер людей: **грубіший – грубішати, добріший – добрішати, зліший – злішати, хоробріший – хоробрішати** тощо; 6) їхні інтелектуальні спроможності: **дурніший – дурнішати, мудріший – мудрішати, розумніший – розумнішати** і под.; 7) вік: **молодший – молодшати, доросліший – дорослішати, старіший – старішати** 8) матеріальний достаток людей: **багатший – багатшати, бідніший – біднішати, убогіший – убожішати** та ін.; 9) фізичні та структурні властивості предметів, їхні ціннісні характеристики: **густіший – густішати, дешевший – дешевшати, м'якший – м'якшати, твердіший – твердішати** тощо; 10) ознаки, що сприймаються органами чуття: **гучніший – гучнішати, тепліший – теплішати, холодніший – холоднішати** і т. д.; 11) розмір, форму, вагу, обсяг та ін.: **вищий – вищати, глибший – глибшати, кругліший – круглішати, менший – меншати** та ін. 12) смакові особливості: **кисліший – кислішати, солодший – солодшати** і под., напр.: *(Князь) відчував, ніби не мудрішає, а поступово ніби дуріє; як став князювати, так почав боротися з власною глупотою ...* (П.Загребельний); *Туман густішає* (Григорій Тютюнник); *... і їй раптом здалося, що душа її ширшає ...* (В.Шевчук); *Степ теплішав* (В. Барка); *Ранок уже до решти вибілів небо, і смерк поволі розтавав, тоншав і прозорішав* (В.Шевчук).

Перетворення синтаксичного дієслова на відповідне морфологічне дієслово відбувається за допомогою суфікса **-а-**. Дієслова, що утворені від

прикметників вищого ступеня порівняння, виражають зростаючий вияв міри ознаки, названої прикметниковою твірною основою, що не поширюється за межі суб'єкта [27, 188]. У граматичній структурі української мови вони утворюють синонімічні спільнокореневі ряди з дієсловами із суфіксами **-і-, -ну-** (рідше), пор.: **білішати – біліти, гучнішати – гучніти, міцнішати – міцніти, теплішати – тепліти, густішати – густіти – гуснути, твердішати – твердіти – тверднути, жовтішати – жовтіти – жовкнути** тощо. Наявність в українській мові дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса **-а-**, становить специфіку української мови, вирізняє її на тлі інших слов'янських.

Прикметники-компаративи в поєднанні з аналітичними синтаксичними морфемами-напівзв'язками в граматичній системі української мови переважно утворюють корелятивні пари з морфологізованими дієсловами, пор.: *Олекса ще сумнішим стає* (О.Гончар) і *Олекса ще сумнішає; Ніч ставала іще чорніша ...* (М.Вінграновський) і *Ніч іще чорнішала; Хлопець ставав усе мудрішим, усе дужчим* (Укр. нар. казка) і *Хлопець усе мудрішав, усе дужчав*. Характерно, що вихідні ступеньовані прикметники мають більші валентні спроможності, ніж похідні дієслівні морфологічні транспозити. Прикметниковий компаратив у семантико-синтаксичній структурі речення функціонує як двовалентний предикат якості-відношення, що вимагає два залежні іменникові компоненти – суб'єктний та об'єктний. Валентність морфологічних дієслівних транспозитів обмежено лише одним залежним

субстанційним компонентом – суб'єктивним, пор.: *Кавун ставав солодшим від меду, Кавун ставав солодшим і Кавун солодшав.*

У семантиці відприкметникових морфологічних транспозитів іноді відбуваються глибші зміни. За такої умови йдеться про семантичне завершення відприкметникової морфологічної вербалізації, з яким пов'язуємо здатність дієслів набувати похідних значень. Для семантичного ступеня відприкметникової вербалізації характерна явно не виражена перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень, яка виявляється в тому, що на основі первинних значень морфологізованих дієслів виникають їхні вторинні, похідні, значення. Семантичне завершення відприкметникової морфологічної вербалізації передусім характерне для дієслівних морфологічних транспозитів, що позначають процесуальні зміни кольорової гами. Розрізнення морфологічного та семантичного ступенів переходу прикметника у сферу дієслова відбувається лише в контексті, пор.: *Спини у людей біліють та біліють і З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє* (О.Гончар); *Поле чорніє та чорніє і Чорніє дірочка між брів. Повільно тане грудка болю* (В.Слапчук).

Відзначимо цікаву деталь: у частини відприкметникових дієслів, що характеризують процесуальні зміни кольорової гами, на основі їхніх первинних значень виникає не одне, а декілька похідних, вторинних, значень. Так, відприкметникове дієслово **темніти** має три похідні значення: «2. *безос.* Вечоріти, сутеніти. 3. *перен.* Ставати похмури; злішати. 4. *Вирізнятися темним кольором; виднітися (про що-небудь темне)*» [3, с. 1439], напр.: *В*

тропіках темніє одразу, це слід було врахувати (О.Гончар); Командир полку Самієв, розмовляючи по рації з вищим начальством, тільки ще більше *темніє* і коротко повторює крізь зуби: – *Єсть... Єсть...* (О.Гончар); *Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє* (О.Гончар). Можливість відприкметникових дієслів набувати кількох похідних значень засвідчує глибокі зміни в їхній семантиці.

Семантичне завершення морфологічної транспозиції властиве також частині дієслів, утворених від прикметників на позначення зовнішніх ознак істот, предметів, фізичних і психічних властивостей людей, їхньої вдачі, інтелектуальних спроможностей, а також фізичних властивостей предметів, смакових особливостей, ознак, що сприймаються на дотик, параметричних величин тощо, напр.: *русявіти, рум'яніти, кволіти, німіти, хиріти, холодніти* (розм.), *шаленіти, липнути, м'якнути, тепліти, кругліти, мізерніти* (розм.) та ін. У цих дієслів на основі первинних значень «ставати русявим, рум'яним, кволим і т.д.» виникає одне або декілька вторинних значень. З одним похідним, більш дієслівним, значенням трапляються в українській мові відприкметникові дієслова *русявіти* «вирізнятися русявістю»; *кволіти* «розм. хворіти, слабувати»; *хиріти* «перен. бути в стані загального погіршення; занепадати»; *мізерніти* «втрачати сили, здоров'я; худнути»; *холодніти* «перен. ставати холодним, байдужим, безпристрасним»; *кругліти* «тільки з ос. виднітися (про щось округле, кільцеподібне)» [3] тощо, напр.: ...з кожним днем Ібрагім *мізернів* ... (Р.Іваничук); ... з комірних вирізів вишнево *кругліло* намисто й сяяли дукачі (М.Вінграновський); ... ліс ... навіть для недосвідченого

ока миршавів, дерева хиріли без Дажбогової душі, і маліли безупинно, росли покривлено й покорчено ... (П.Загребельний).

Із двома й більше похідними значеннями функціонують у сучасній українській мові відприкметникові дієслівні транспозити **рум'яніти** «перен. ставати рожево-червоним чи багряним під час сходу чи заходу сонця», «перен. ставати червоним, рожевим (про плід)», «перен. набувати червонуватого, золотисто-коричневого відтінку під час смаження або випікання», «перен. вирізнятися червоним, рожевим забарвленням або червонуватим, золотисто-коричневим відтінком»; **німіти** «перен. втрачати чутливість, залякати», «перен. сповнюватися тишею»; **шаленіти** «виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним (перев. про явища природи, стихійні явища», «бути у нестримному, стрімкому русі», «діяти нерозумно, нерозсудливо»; **липнути** «розм. обліплювати, обсідати кого-, що-небудь (про мух і т.ін.)», «до кого перен. горнутися, тулитися, відчувати симпатію до кого-небудь», «закриватися, заплющуватися (від сильного бажання спати, від втоми і т. ін.) (про повіки, очі)»; **м'якнутити** «ставати розслабленим, млявим», «перен. ставати добрим, лагідним, чутливим; лагідніти»; **тепліти** «безос. про настання теплої погоди», «перен. виявлятися слабо, незначною мірою; жевріти» [3] і под., напр.: *Тепліла в його голові й така думка – сподобатися комишникам кухарством* (Ю.Мушкетик); *Далеко на пляжах – тисячі людей, золотяться тіла червоно, з відстані наче суцільні пшениці рум'яніють* (О.Гончар); *Після вони (сніжинки) густішають, летять з вітром, в'ються в затишку, б'ються об дерева, об стіни будинків, липнуть до всього* (У.Самчук); *Шаленіють*

зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух (О. Гончар); *Нічні тумани холодні й тугі ... людські голоси набрякають од них і глухнуть* (Ю.Мушкетик). Такі дієслова з низкою вторинних значень, частина з яких є переносними, стилістично виразними, образно-метафоричними набули значного поширення в сучасній українській мові. Наявність декількох похідних значень засвідчує істотні зрушення в їхній семантиці і сигналізує про глибоке «вростання» у власне-дієслівний клас.

Відприкметникові морфологічні транспозити у формально-синтаксичній структурі речення займають позицію простого дієслівного присудка. Характерно, що набір граматичних форм такого присудка найчастіше обмежується формами третьої особи однини або множини дієслів теперішнього чи майбутнього часу або минулим часом, напр.: *Сіріють німо стіни* (В. Симоненко); *Під дамбою ... темніє на дні вибалка рогоза* (О.Гончар); *Річка синіє* (М.Рильський); *Уже рудіють на газонах трави* (М.Рильський); *Пан наш довго хворів* (З.Тулуб). Простий дієслівний присудок корелює з предикатом процесу в семантико-синтаксичній структурі речення. Специфіка предикатів процесу виявляється в тому, що вони відображають динамічну ситуацію, яка пов'язана зі змінами в часі, і не передбачає активного виконавця, а лише стосується суб'єкта. Предикати з процесуальною семантикою переважно виражають набуття якоїсь ознаки у звичайному чи збільшеному ступені її вияву або позначають якісні чи кількісні зміни, які стосуються людини та інших істот. Типовою ознакою предикатів процесу є наявність у них лівобічної

валентності, яка реалізується у суб'єктній позиції, і фактична відсутність, «згасання» правобічної валентності [5, 96].

Отже, здатність до перетворення на морфологічні дієслова виявляє лише частина дієслівних синтаксичних транспозитів із семантикою набуття, становлення власне-ознаки у звичайному або збільшеному вияві. Послідовно перетворюються на морфологічні дієслова тільки ті вербалізовані прикметники, що позначають кольорову гаму, зовнішні ознаки людей, їхні фізичні, емоційно-психічні, інтелектуальні, вікові характеристики, а також фізичні та структурні властивості предметів, параметричні величини тощо і сполучаються з аналітичною синтаксичною морфемою-напівзв'язкою, яка вказує на становлення у суб'єкта або набуття предметом цих ознак. За такої умови вихідні вербалізовані прикметники формують кореневу морфему похідних дієслів, аналітична синтаксична морфема-напівзв'язка утворює дієслівний суфікс. Нерегулярний вияв відприкметникової дієслівної морфологічної транспозиції зумовлений, по-перше, особливостями семантики і структури синтаксичних транспозитів, по-друге, обмеженим складом словотворчих засобів. Серед афіксальних засобів особливу продуктивність виявляє суфікс *-і-*, що поєднується із широким колом твірних прикметникових основ на позначення звичайного ступеня вияву ознаки, та суфікс *-а-*, який поєднується з твірними основами синтаксичних дієслів зі значенням набуття, становлення ознаки у збільшеному вияві. Це спричинило появу в українській мові великої групи відприкметникових дієслів, які по-різному модифікують за значенням якісний стан. Дієслівні морфологічні транспозити, утворені від

прикметникових основ вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса *-а-*, становлять специфіку української мови, вирізняють її на тлі інших слов'янських.

Iryna Melnyck (Lutsk)

Adjectivized Verbal Morphological Transposition

The article deals with the study of adjectivized verbal morphological transposition. In particular the reasons of possibility/inability morphological completion of adjectivized syntactic verbalization are found out. The semantic groups of adjectivized transposites are characterized, the degrees of productivity verbal derivational affixes are defined.

Key words: transposition, transposite, verbalization, adjective, verb.

Література

1. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики / В.А. Богородицкий. – 5-е изд. – М.; Л: Соцэкгиз, 1935. – 356 с.
2. Болдырев А.В. Рассуждение о глаголах / А.В. Болдырев // Труды Общества любителей российской словесности. – 1812. – Ч.2. – С.65-84.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
6. Вихованець І.Р. Різновиди транспозиції / І.Р.Вихованець // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград: КДПУ, 1997. – Вип.2. – С.57-60.
7. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
8. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. грамика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.

9. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т.М. Возний. – Львів: Вид-во при Львів. держ. університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. – 187 с.

10. Габай А.Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові / А.Ю. Габай. – К.: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.

11. Гак В.Г. Транспозиция / В.Г. Гак // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н.Ярцева].– М.: Сов. энциклопедия, 1990.– С. 519.

12. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. –К.: Наук. думка, 1991. – 191 с.

13. Городенська К.Г. Морфологізація транспозиційних переходів слів / К.Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. –Донецьк: ДонДУ, 1995.– С.51-61.

14. Городенська К.Г. Морфологічні, аналітичні та синтаксичні дієслова в семантико-граматичній концепції частин мови І.Р.Вихованця / К.Г.Городенська // Граматика слова і грамати́ка мови: Зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р.Вихованця / [укл.: А.Загнітко (наук. ред.) та ін.] – Донецьк: Дон НУ, 2005. – С. 42-55.

15. Городенська К.Г. Дії та стани похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу / К.Г.Городенська // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді 12 Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. ред. Н.Ф.Клименко і Є.А.Карпіловської]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С.355-364.

16. Городенська К.Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К.Г. Городенська, М.В. Кравченко.– К.: Наук. думка, 1981.– 199 с.

17. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 435 с.
18. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001.– 662 с.
19. Загнітко А.П. Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації/ А.П. Загнітко // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді 12 Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. ред. Н.Ф.Клименко і Є.А.Карпіловської]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С.382-392.
20. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. – К.: Наук. думка, 1973. – 186 с.
21. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – 2-ге вид., уточн. і доп. – Вінниця: «Поділля-2000», 2003. – 464 с.
22. Павский Г. Филологические наблюдения над составом русского языка/ Г. Павский. –2-е изд. – Спб., 1850. – 271 с.
23. Пасічник І.А. Категорія валентності предикативних прикметників / І.А.Пасічник. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 184 с.
24. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский.– 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956.– 511 с.
25. Русанівський В.М. Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
26. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер.– М.: Прогресс, 1988.– 654 с.
27. Юрчук Л.А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л.А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С.171-210.